

□ **Erməni millətçiləri tarixin müxtəlif mərhələlərində mifik "böyük Ermənistan" ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə soydaşlarımıza qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımları həyata keçiriblər. Azərbaycan xalqının başına gətirilən ən dəhşətli faciələrdən biri də ötən il 100 ili tamam olan 1918 -ci ilin mart-aprel aylarında Bakı Sovetinin mandati altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş kütləvi qırğınlardır. Həmin günlərdə Bakı şəhərində, habelə Bakı quberniyasına daxil olan digər şəhər və qəzalarda on minlərlə dinc sakin məhz etnik və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilib, yaşayış məntəqələri dağıdılıb, mədəniyyət abidələri, məscid və qəbiristanlıqlar yerlə-yeksan edilib. Sonrakı dövrlərdə daha da azgınlaşan erməni millətçiləri qeyri-insani əməllərini davam etdirib, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Şirvan, İrəvan və digər bölgələrdə kütləvi qətlər, talanlar və etnik təmizləmələr həyata keçiriblər.**

Musa QASIMLI,
Milli Məclisin deputatı,
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun direktoru, professor

Soyqırımına qədərki şəraitə qısa baxış

Birinci dünya müharibəsinin sonlarına yaxın, 1918-ci ilin martında yaranmış müəkkəb şəraitdə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində erməni-daşnak və bolşevik dəstələri azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətdilər. Anadolu da törətdikləri soyqırımları üçün cəzasız qalmayacaqlarından qorxan erməni-daşnak dəstələri rus Qafqaz cəbhəsi dağılıqdan sonra ordu hissələri ilə birlikdə Cənubi Qafqaza gəldilər. Bu zaman regionda anarxiya hökm sürürdü. Qafqaz cəbhəsindən qaçıb Baki-dan keçib Rusiyaya getməli olan rus əsgərləri yolboyu Azərbaycan kəndlərini talan edir, aclıq və səfalet içərisində olduqlarından Bakı Sovetinin xidmətində qalmağı vətənə dönməkdən üstün tuturdular. Ordu silah və sursatını ermənilərə və Bakı bolşeviklərinə vermişdi. 1917-ci ilin payızından etibarən onlar Cənubi Qafqazda – tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan quberniyasında (indiki Ermənistan Respublikasında), Cənubi Azərbaycanda, Borçalıda və indiki Azərbaycan Respublikası ərazisində qırğınlar törətdilər. Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən kütləvi qırğınların zirvə nöqtəsi 1918-ci ilin martında oldu. Martın 30-da axşamüstü S.Şaumyan başda olmaqla, Bakı Soveti və erməni-daşnak dəstələri tərəfindən dinc türk və müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi soyqırımına başlandı.

Faciənin səbəbləri

Soyqırımın törədilməsinin bir sıra səbəbləri vardı. Hər şeydən əvvəl, hələ I Pyotr zamanından başlayaraq Rusiya imperiyası Xəzərin şimal sahillərini, həmçinin Bakını işğal edib öz tərkibinə qatmaq üçün, guya, Bakının və Azərbaycanın digər yerlərinin fərqli mədəniyyət olduğunu bildirdi. Hətta "Bakı və Azərbaycan" ifadələri dövrüyyəyə buraxılmışdı. İsti dənizlərlə çıxmaq üçün aparıldığı işğalçı müharibələr nəticəsində Azərbaycanı bölüşdürükdən sonra Cənubi Qafqaza ermənilərin yerləşməsi ilə tək cədemoqrafik vəziyyət dəyişmədi, eyni zamanda, onlar çarizmin Şərqi siyasətində bir vasitəyə çevrildilər. Bu siyasət çarizm devrildikdən sonra qurulan Mütəvəqqəti hökumət, ondan sonra isə bolşevik Rusiyası da davam etdirdi. 1917-ci ilin noyabrında Bakıda S.Şaumyan başda olmaqla sovet hakimiyyəti quruldu. Bu, azərbaycanlıların əleyhinə olan bir qurum idi. Lenin həmin ilin dekabrında S.Şaumyanı Qafqazda xüsusi səlahiyyətli komissar təyin etdi. İqtisadi baxımdan Bakı bolşevik Rusiyası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Dünya müharibəsinin son mərhələsində Yaxın, Orta Şərqi və Cənubi Qafqazda iki əsas neft mənbəyi uğrunda hərbi əməliyyatlar aparılırdı. Bunlardan biri Mosul, digəri isə Bakı neft mənbəyi idi. Təsədüfi deyildi ki, 1918-ci il mart ayının ikinci yarısında V.I.Lenin ABŞ-ın Qırmızı Xaç nümayəndəliyinin rəhbəri polkovnik R.Robinsonun "Rusiya Sovet Respublikası üçün Bakının iqtisadi əhəmiyyəti nədədir" sualına "Bu – neft, işıq və enerjidir", – deyə cavab vermişdi.

Mühüm coğrafi-siyasi mövqədə yerləşən Bakıda bütün Cənubi Qafqazın taleyi həll olunurdu. O zaman Cənubi Qafqazda faktiki olaraq üç güc – Mütəvəqqəti hökumətin orqanları, sovetlər və milli şuralar fəaliyyət göstərirdilər. Bakıya hakim olmaq bütün Cənubi Qafqaza nəzarət imkanı verər, Tiflisdə fəaliyyət göstərən Transqafqaz Seyminin sükutuna kömək edərdi. Digər tərəfdən, Bakıya yiyələnmək Xəzər dənizi və "dünyanın ürəyi" olan Orta Asiyaya gedən yola nəzarət etmək imkanı yaradardı. Dünyanın ürəyinə gedən yol Bakıdan, Azərbaycandan keçirdi.

Bakıda qırğınların törədilməsinin başlıca səbəblərindən biri Azərbaycanın müstəqilliyinin qarşısının alınması idi. Belə ki, azərbaycanlılar əvvəlcə muxtariyyət, sonra isə müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar. Qırğınların törədilməsinin digər bir səbəbi əhali

naklar "biz, bolşevik, sosialist bilmerik, müsəlman, kifayətdir", – deyə hətta müsəlman sosialistlərini belə qırdılar...".

Kütləvi qırğının gedişində azərbaycanlılara məxsus icimai binalar, milli rəmzlər və mədəniyyət ocaqları dağıdıldı. "Açıq söz", "Kaspi" qəzetlərinin redaksiyaları, fəaliyyətini bütün Cənubi Qafqaza yayan və müharibə zamanı Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar

ABŞ kəşfiyyat mənbələrinə görə, Cənubi Qafqazda qırğınlar zamanı 60 min Azərbaycan türkü qaçqına çevrildi və 420 müsəlman kəndi dağıdıldı.

İngilis nümayəndələrinin 1918-ci il aprelin 9-da Bakıdan göndərdikləri teleqramda deyilirdi ki, ermənilər bolşeviklərlə birləşərək özlərinə irqi düşmən hesab etdikləri azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətdilər. İngilis

də Azərbaycan xalqı bütün müsəlman Şərqi ilk dəfə olaraq respublika üsul-idarəsini qurdu. Respublika məfkurəsini müsəlman Şərqi məhz Azərbaycan xalqı gətirdi, müsəlman xalqlarına müstəmləkəçilikdən xilas olmaq nümünəsini göstərdi, onların yoluna çıxaraq tutdu. Bakı sentyabrın 15-də azad edildi. Azərbaycan hökuməti tarixi şəhərimiz olan Bakıya köçdü.

qeyd olunması bu istiqamətdə tarixi axtarışları sürətləndirdi.

Bir məsələni qeyd etmək istərdim ki, mart soyqırımına aid monoqrafiyalar üzərində çalışarkən Moskva və Gürcüstanda indiyədək rast gəlinməyən və kimsənin istifadə etmədiyi materiallara tanış oldum. Həmin monoqrafiyada və materiallardan geniş şəkildə istifadə etdim. Eyni zamanda, Rusiya və Gürcüstan arxivlərində çoxlu sayda fotoşəkillər götürdüm. Həmin fotoşəkillər çarizm orqanları tərəfindən çəkilib. Aralarında maraqlı və lazımlı çoxlu material var. Burada ermənilərin törətdikləri soyqırımını təsdiqləyən faktlar istənilən qədərdir. Hər şeydən əvvəl, bizdə bəzən sümənlik ki, ilk qırğınlar yalnız 1905-06-cı illərdə olub. Amma arxiv materiallarında göstərilir ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri ilk qətlər XIX əsrin 80-ci illərində İrəvan şəhərinə gedib çıxır. 1905-06-cı illərdə ermənilərin törətdikləri qırğınlarda konkret hədəf olub. Bu sadəcə qırğın deyildi. Onlar tarixdə heç bir zaman mövcud olmayan "böyük Ermənistan" yaratmaq üçün azərbaycanlılar yaşayan məntəqələri təmizləyir, yerli əhalini qovurdular. Qırğınların zirvə nöqtəsi kimi 1918-ci ilin mart soyqırımını götürülür, bu, tamamilə düzgündür. Ancaq 1918-ci ilə qədər azərbaycanlılara, türk-müsəlmanlara qarşı soyqırımını Anadoluda, rus-Qafqaz cəbhəsi dağılıqdan sonra Cənubi Azərbaycanda, İrəvan, Tiflis quberniyalarında və indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisində törədiblər.

Bizim arxiv mənbələrdə rast gəlinən və artıq istifadə olunmuş belə bir məlumat var ki, 1917-ci ilin sonundan 1918-ci ilin mart soyqırımına qədər İrəvan quberniyasında 200 Azərbaycan kəndi dağıdılıb. Dağıdılan kəndlərin əhalisi təqribən 185 minə qədərdir. Xarici mənbələrdə isə bu rəqəm 250 kənd göstərilir. Məsələnin digər tərəfi Bakıda törədilən qırğınlar barədədir. Bizim mənbələrimiz göstərir ki, bu qırğınlar nəticəsində 15 minə yaxın azərbaycanlı öldürüldü. Bu mənbələrdə müxtəlif rəqəmlərdir. Lakin ingilis mənbələrində göstərilir ki, 1918-ci ilin martında Bakıda yerli müsəlman əhalisinin dördü birini tamamilə öldürüldü. İndi sual oluna bilər. Həmin vaxt Bakıda nə qədər yerli əhali var idi? Həmin vaxt Bakıda yerli müsəlman əhalisinin sayı 80-100 min nəfər idi. Qalanları isə çarizmin müstəmləkə siyasətində nəticəsində köçürülən idi. 80-100 min nəfərin dördü birini 20-25 min edir. Bu rəqəm amerikan mənbələri ilə üst-üstə düşür. Gürcüstan arxivlərində elə qovluqlar var ki, onlar 1917-ci ildə tərtib edilmiş sənədlərdir. Mən istifadə edəndə qədər istifadə verəcəyəm heç kim imza atmamışdı.

Məsələnin digər tərəfi fotoşəkillərlə bağlıdır. Bakıda olan sovet hakimiyyətinin başçısı Stepan Şaumyan bolşevik idi. Amma mən Gürcüstan arxivindən bir fotoşəkil götürdüm, monoqrafiyada da onu vermişəm. Həmin fotoda yazılıb: Bakıda daşnak qrupu. Şəkil aşağısında orada olanların ad və soyadları yazılıb. Şəkildə birinci yerdə Stepan Şaumyanın oğlu Levon Şaumyan dayanıb. Bu cür şəkli biz çəkməmişik. Ən maraqlı şəkillərdən biri də Moskva arxivlərindən götürüldü. Deməli, 1918-ci ildə erməni qırğını nəticəsində dağıdılmış Azərbaycan kəndinin fotosu idi. Bizim tərəfimizdən çəkilməyən rəsmi sənədlərdə saxlanılan bu iki fotoşəkil ermənilərin törətdikləri soyqırımını üzə çıxarmağa imkan verir. Amma arxiv sənədləri istifadə edilmədikdə bir neçə ildən sonra yenidən tərtib olunan zaman istifadədən çıxarılır. Bu vəziyyət bizi

31 MART SOYQIRIMI

tarixi faktların işığında

SOYQIRIM
31 MART 1918

meydanında böyük iş aparan, azərbaycanlıların ictimai hərəkatında mühüm rol oynayan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yerləşdiyi "İsmailiyin" binası yandırıldı. Təzəbir məscidinin minarələri zədə aldı.

Qüvvələr bərabər deyildi. Buna görə də martın 31-də azərbaycanlılar döyüşü dayandırdılar. Buna baxmayaraq, azərbaycanlıların öldürülməsi davam edirdi. Qırğınlar yalnız aprelin 2-də dayandırıldı.

Bu barədə avropalılar və amerikalılar nə dedilər?

Bakıda törədilən soyqırımının ağır nəticələri oldu. ABŞ-ın Harbord missiyasının hesabatında yazılırdı ki, ermənilər 1918-ci ilin martında Bakıda 2 min azərbaycanlı öldürüldü.

İndianapolisdən olan amerikalı alim

mənbələrində yazılır ki, mart ayında Bakıda müsəlman əhalinin dördü birini öldürüldü. Həmin dövrün statistik məlumatlarından aydın olur ki, bu zaman Bakıda 280-300 min nəfər əhali yaşayırdı.

Azərbaycan mənbələrində nə yazılır?

Azərbaycan mənbələrində də öldürülənlər barədə çoxlu məlumat var. Məsələn, N.Nərimanov 1918-ci il mayın 23-də çap olunmuş "Vətəndaş müharibəsinin milli rəng almaması üçün nə etmək lazımdır" adlı məqaləsində etiraz edirdi: "Fanatizmdən uzaq olan hər bir şəxsə məlumdur ki, Zaqafqaziyada gedən vətəndaş müharibəsində 99 faiz bir millətin nümayəndələri qırılır. İrəvan quberniyası, Lənkəran qəzası, Quba, Şamaxı bölgələri mənim dediklərimi tamamilə təsdiq edir". N.Nərimanov daha sonra 1919-cu ilin fevralında yazdığı "Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik" və "Qafqazın işğalına baxış" adlı məqalələrində göstərdi ki, bolşevizm şüurları altında daşnaklar müsəlman əhaliyə zülm etdilər. Belə şəraitdə sovet hökuməti Bakıda vətəndaş müharibəsinə başlamaya qərar verdi. Vətəndaş müharibəsi adı altında Bakıda qanlı hadisələr törədildi. Bakıda sovet hakimiyyəti daşnakların əlində alət idi.

Azərbaycan hökumətinin istintaq komissiyasının sənədlərindən aydın olur ki, Bakıda ermənilər mart hadisələri zamanı dinc müsəlman əhalini siyasi mənsubiyyətə fərq qoymadan kütləvi surətdə qırımtı. Digər mənbələrə əsasən, yalnız Bakıda 10, 12 və 15 mindən artıq azərbaycanlı öldürülmüşdü.

Kütləvi qırğınlar yalnız Bakı ilə məhdudlaşmadı. Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın digər yerlərində də azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədildi.

Soyqırımını törədənler istəklərinə nail ola bildirlərmi?

Erməni-daşnakların və bolşeviklərin soyqırımı törətməkdə başlıca məqsədi Azərbaycanın muxtariyyətini və müstəqilliyini elan edilməsinə yol verməmək, Bakı neftinə, Xəzər dənizinə yiyələnmək, Orta Asiyaya gedən yola nəzarət etmək, Cənubi Qafqazı əldən buraxmamaq idi.

Martda Bakıda törədilən kütləvi qırğın azərbaycanlıların iradəsini qıra bilmədi. Azərbaycan xalqının müstəqilliyinin elan edilməsini ləngitmə istiqlal mübarizəsi dayanmadı. Bu mübarizə nəticəsini verdi və mayın 28-

Azərbaycanın paytaxtı elan edilirdi".

Qırğın qəddarlıqla həyata keçirildi. Şəhər yerdən və havadan bombardman edildi. Dinc azərbaycanlı əhali diri-diri su və neft quyularına, yanar təndirlərə atılır, hamilə qadınların qarınları süngü ilə deşilir, körpə uşaqlar divarlarına mıxlanılır, qadınlar hörükərlə bir-birinə bağlanaraq küçələrdə çılpaq gəzdirilirdi. Silahlı dəstələr uşaqlara, qocalara və qadınlara rəhm etmirdilər. Adamlardan siyasi mənsubiyyət soruşulmurdu. Öldürmək üçün "türk", "müsəlman" olmaq kifayət edirdi. Mart soyqırımının şahidi olan Azərbaycan tarixçisi R.İsmayılov yazırdı: "İş o yere çatmışdı ki, daş-

Leonard Ramsden Hartill isə yazır ki, ermənilər Bakıda 25 min müsəlmanı qətlə yetirdilər.

Mart qırğınından bəhs edən ABŞ tarixçiləri Boqdan Nahoylo və Vinter Svoboda yazırlar ki, 20 min döyüşçünün iştirak etdiyi bu toqquşma Bakıda 3 min nəfərin həyatına son qoymaqla, Sovetin qələbəsi ilə nəticələndi.

ABŞ tarixçiləri C.Makkarti və K.Makkarti 1918-ci ilin martın 30-dan aprelin 1-dək Bakıda ermənilərin 8 mindən 12 mindək müsəlman öldürdüyünü və şəhərin türk əhalisinin yarısının qaçdığıni yazırlar.

31 mart tarixi iki dəfə - 1919 və 1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edildi. Əslində, bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımını və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sükutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanına əsasən, 31 martın Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi

düşünməyə vadar etməlidir. Həsab edirik ki, bizim müvafiq qurumlarımız Rusiya, Gürcüstan və digər ölkələrdə olan arxivlərlə əlaqəni genişləndirməlidir. Ölkəmizdə bu yöndə işlər aparılır. Əlbəttə, bu barədə hər şeyin araşdırıldığını söyləmək düzgün olmazdı. Mən bundan əvvəlki monoqrafiyada mart soyqırımının beynəlxalq tərəfləri, böyük güclərin maraqları baxımından araşdırmışam. Ona görə də Bakıda törədilən soyqırımına lokal yanaşmaq düzgün olmazdı. Məsələyə beynəlxalq münasibətlər kontekstindən yanaşmaq daha doğrudur.